

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.12

М.В. Калінін

ДЖЕРЕЛА КОНФЛІКТУ В ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИ

Присвячено проблемі філософсько-правової сутності джерел конфлікту в формуванні правової культури особи. Увага зосереджена на дослідженні різних підходів до визначення поняття «правова культура особи», структурі правової культури та її складових, типах особистості, визначенні поняття «правовий конфлікт», джерелах та підставах конфлікту. Акцентується на з'ясуванні взаємопов'язаних процесів, що передбачають відображення особою правової дійсності, таких як пізнання явищ правового життя, їх усвідомлення та оцінка.

Ключові слова: *правова культура, правова дійсність, правовий конфлікт, джерела конфлікту.*

Постановка проблеми. За останні два десятиліття в нашій державі відбувалися процеси радикальної соціальної перебудови, які на сьогодні набули гострого конфліктного прояву та безкомпромисного характеру.

Результативність активної законодавчої діяльності останніх років суттєво применшується тим, що й досі не відпрацьований сам механізм реалізації законів. Однією з причин цієї обставини була наївна віра вітчизняних реформаторів у всесилля «невидимої руки» ринку, яка повинна була відрегулювати не лише економічну сферу, але й соціальні процеси.

Серйозним гальмом на шляху реформ є еkleктизм сучасного законодавства, що представляє собою конгломерат законів, відповідних різним соціальним системам («радянській», «ринковій») і перехідного періоду). На цій підставі можна стверджувати, що українське суспільство переживає суперечливий і болісний період радикальної трансформації сформованої правової культури суспільства, що поглиблюється конфліктами цінностей представників різних типів індивідуальної правової культури.

Цей процес, безсумнівно, вимагає осмислення самого феномена правової культури, зокрема на рівні індивідуума. Конфлікт у праві, як зрештою і саме право, може виступати тим фактором, який гармонізує цінності основних типів особистості, слугує ефективним засобом для запобігання різним формам конфліктів та для формування індивідуальної особистості, здатної до компромісів.

Метою статті є дослідження філософсько-правової сутності джерел конфлікту в формуванні правової культури особи.

Стан дослідження. Вивчення джерел конфлікту як правових проявів права безпосередньо пов'язаного з розбіжністю самих понять «право» і «закон», своєю чергою також можна віднести до області філософського осмислення права.

Це питання не міг оминати своєю увагою жоден автор, який займався проблемами обґрунтування права. Досить лише відзначити той факт, що протиріччя між правом і законом привертало увагу філософів упродовж більш ніж двох тисячоліть. Даоси, давньогрецькі софісти, Демокріт, Сократ, Платон, Арістотель, Епікур, стоїки, Цицерон, римські юристи, Фома Аквінський, Г. Гроцій, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г.В.Ф. Гегель, Ф. Ніцше, В. Соловйов, І. Ільїн, Н. Бердяєв, а також класики юридичної думки ХХ ст., такі, як Г. Кельзен, так чи інакше зачіпали в своїй творчості аспекти, що належать до проблематики правового конфлікту.

Реалізація ефективного тлумачення правової культури як особливого якісного стану правового життя розпочалася лише у ХХ ст. В цей період виховання «нової радянської людини» потребувало активного впливу на суспільну свідомість. Висновки і положення робіт того часу, зокрема, проблемного і загальнотеоретичного характеру, не втратили своєї значимості й донині. Але сучасний етап характеризується виробленням цілісної концепції правової культури на основі розвитку попередніх юридичних знань та традицій у роботах С.С. Алексєєва, М.І. Бородіна, Л.Б. Гапоненко, А.М. Гоголева, І.В. Дергачова, Ю.Г. Єршова, І.А. Ільїна, А.І. Ковлера, В.С. Нерсесянца, С.Ф. Палінчак, Е.А. Пєвцова, Ю.Є. Пермякова, Е.А. Рябова, Г.П. Серова та ін.

Натомість, проблематика впливу правового конфлікту на формування правової культури особи та зворотній вплив носіїв різних типів правової культури на конфліктогенність в суспільстві досі не вивчалася.

Виклад основних положень. Поняття «правової культури особи» як явища її соціального життя з точки зору сучасного розуміння його змісту та форм має велику кількість визначень в юридичній літературі.

Насамперед це пов'язано з множинністю підходів до розуміння і визначення феномена культури як такого. Американські етнографи А. Кребер і К. Клакхон у своїй роботі «Культура. Критичний огляд понять і визначень» (1952 р.) навели понад 150 визначень культури, що були сформульовані в тогочасній літературі. Майже через два десятиліття французький вчений А. Моль у роботі «Соціодинаміка культури» (1969 р.) нарахував уже понад 250 її визначень [1, с. 177].

У цілому в науці сформувалися три основні підходи до цього поняття:

антропологічний, згідно з яким культура – це сукупність усіх благ, створених людиною;

соціологічний, за яким культуру слід сприймати як сукупність усіх духовних цінностей;

філософський, згідно з яким культура – це певний історичний рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей особистості [2, с. 281].

На нашу думку, всі ці підходи можна також використати і при визначенні правової культури. Наведемо деякі з відомих визначень.

«Правова культура являє собою свого роду юридичне багатство, виражене в досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, які відносяться до духовної культури, до правового прогресу» [3, с. 149].

«Під правовою культурою розуміється обумовлений всім соціальним, духовним, політичним і економічним устроєм якісний стан правового життя суспільства, що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості, як в цілому, так і на рівні правового розвитку суб'єкта, а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини» [4, с. 331].

«Правова культура охоплює всі цінності, які створені діяльністю людей в області права; вона пронизує право, правосвідомість, правові відносини, режим законності, чинний правопорядок, правовий менталітет нації та окремих груп населення. Правова культура в такому розумінні – це якісний стан правового життя суспільства,

що виражається в досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості, а в цілому – в рівні правового розвитку суспільства» [5, с. 466].

Як бачимо, права культура розглядається різними авторами як гранично широка права категорія, що охоплює всі феномени чинного права (правової дійсності) і правосвідомості. У цьому відношенні, на наш погляд, категорія правової культури виявляється близькою за змістом до категорії правової системи. Разом з тим категорія правової культури не просто змістовно охоплює систему існуючих правових феноменів, а характеризує їх в строго визначеному якісному аспекті, а саме в аспекті позитивного стану і прогресивного розвитку.

Отже, права культура включає в себе прогресивно-ціннісні елементи правової системи суспільства. «По суті, права культура – це сукупність усіх позитивних компонентів правової діяльності в її реальному функціонуванні, яка втілила досягнення правової думки, юридичної техніки і практики. Її елементами виступають обставини, що складають позитивну правову реальність. Вона пронизує саме право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, законотворчу та правозастосовну, а також іншу правову діяльність, всю позитивну юридичну дійсність у функціонуванні та розвитку її складових частин» [6, с. 408].

Розкриваючи сутність правової культури, хотілося б зосередити увагу на її наступних підсистемах, що виділяють в науковій літературі за суб'єктним складом:

– права культура суспільства – охоплює всі правові явища у динаміці їх розвитку, характеризується та визначається станом загальної культури населення, якістю національного законодавства, рівнем правосвідомості, станом правопорядку, законності та юридичної практики;

– права культура окремих колективів або соціальних груп є своєрідним поєднанням правової культури суспільства та правової культури окремих осіб, які утворюють ці колективи;

– права культура особи є похідною від правової культури суспільства, залежить від досвіду особи, рівня її освіти, наявності правових навичок і правомірної поведінки [7, с. 367].

Права культура особи складається з правової свідомості, правових знань, правових переконань, правової поведінки, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності.

Звернімо увагу, що визначені елементи правової культури особи характеризують її не лише з точки зору суб'єктно-психологічної, але також і дієвої сторони. Тому правова культура особи виражається в трьох основних станах:

- правових культурних орієнтаціях, тобто підготовленості до сприйняття прогресивних, цивілізованих правових ідей і законів, уміння і навичок користуватися правом, а також оцінці власних знань права;

- творчої діяльності з їх реалізації, в процесі якої людина набуває або розвиває свої правові знання, вміння, навички;

- результатів реалізації зазначених орієнтацій [8, с. 6].

Іноді правова культура особи трактується як сукупність поглядів на право, на рівні елементарної форми відображення – як форма людського знання [9, с. 22]. Натомість, відношення до правової дійсності як найважливіший етап її відображення людиною включає не тільки пізнання явищ правового порядку, але й усвідомлення, осмислення прав, свобод і обов'язків, а через них і самого права як особливого соціального інституту, його галузей, конкретних правових ситуацій.

Спочатку правове життя отримує осмислення на рівні *правової психології*. Воно виступає як «...несистематизована, емоційна реакція на правові явища, їх усвідомлення і оцінку на емпіричному рівні» [10, с. 23]. Правова психологія особистості не носить концептуально-систематизованого характеру. Вона оформляється стихійно, в процесі взаємодії людей у групах, колективах, у суспільстві в цілому. Самі умови соціального буття людини з неминучістю накладають відбиток на її правову психологію, специфіку її психічних особливостей. Останні виражаються в здатності вибору особистістю життєвих цінностей і орієнтації, прийняття рішень і застосування інтелектуальних і емоційних ресурсів для їх реалізації.

Коли психічне відображення, що впливає зі спілкування людей і їхнього практичного досвіду, підкріплюється науковим, обґрунтованим усвідомленням, тоді надбанням особистості стає *правова ідеологія* – «...систематизоване, науково обґрунтоване усвідомлення в категоріях законності, справедливості прав і обов'язків, свободи, рівноправності потреб і завдань суспільного розвитку, необхідності та шляхів державного регулювання соціальних відносин з точки зору інтересів певної соціальної групи або суспільства в цілому» [10, с. 21]. Отже, правова ідеологія характеризується теоретичним узагальненням

і систематичністю; її специфічними властивостями є соціальна спрямованість і ціннісний характер. У цьому випадку можна говорити про досягнення особою найбільш точного відображення явищ правової дійсності.

Ідеологічний і психологічний аспекти взаємно доповнюють один одного і завжди присутні у проявах правової культури особи. Фактично правова ідеологія реалізується через психологію, яка може гальмувати або ж, навпаки, підштовхувати даний процес.

Відображення особою правової дійсності передбачає декілька взаємопов'язаних процесів: пізнання явищ правового життя, їх *усвідомлення* та *оцінку*. Саме ціннісний компонент є найважливішим аспектом правової культури особи. Ставлення до правового життя значною мірою залежить від індивідуальної оцінки прав, свобод і обов'язків, що передбачає зіставлення правових норм з власними потребами, інтересами, мотивами, метою та соціальною установкою. У відповідності з цими потребами та інтересами індивід або свідомо погоджує поведінку з визначеними у праві зразками, або вчиняє зовні правомірні дії, не опираючись на внутрішню мотивацію, або ж взагалі відхиляється від пропонованого правовою нормою варіанта поведінки.

Отже, влід за відображенням правової дійсності в рамках формування правової культури відбувається *регулювання правової поведінки особи*. При цьому відображувальна та регулятивна функції індивідуальної правової культури перебувають у діалектичній єдності і визначають реальну правову поведінку особи, її дії у сфері законності, правопорядку, правових основ державності та соціального буття.

Оцінка об'єктів і явищ відбувається на основі системи цінностей, котра, будучи продуктом життєдіяльності суспільства і соціальних груп, посідає особливе місце в структурі особистості кожного конкретного суб'єкта. Виступаючи автономними по відношенню до потреб джерелами смислоутворення, цінності «підключають» індивідуальну життєдіяльність до життєдіяльності соціуму, «висвітлюють» життєвий сенс об'єктів і явищ дійсності під кутом зору стійких інтересів розвитку соціального цілого, відображених і осмислених суб'єктом в якості ціннісних орієнтирів його життя, формулюються як ідеали, моделі належного, що задають спектр інваріантних граничних параметрів бажаних перетворень дійсності» [11, с. 112].

При цьому об'єкти і явища набувають подвійного буття: природного, речового, з одного боку, і ціннісного, аксіогенного, з іншого. Звідси і різні підходи до їх освоєння. Якщо при науково-теоретичному

освоєнні об'єкт розглядається таким, яким він є поза і незалежно від свідомості суб'єкта, то при ціннісному освоєнні – в залежності від його значення для задоволення потреб та інтересів людини.

На нашу думку, саме *розходження ціннісних установок правової культури окремих індивідів при відображенні правової дійсності є основним суб'єктивним джерелом правових конфліктів.*

Як зазначає Д.П. Зеркін, «Правовий конфлікт – це протиборство суб'єктів права з протилежними розумінням і діями по відношенню до принципів та норм права з метою зміни свого статусу і юридичного стану... Основний предмет правового конфлікту – принципи і норми права. Ядро конфлікту – протилежне їх тлумачення і ставлення до них, а також відповідна поведінка суб'єктів права» [12, с. 244].

Яскраву ілюстрацію розходження ціннісних установок в залежності від рівня культурного розвитку особи дає розподіл суспільства на три групи, проведений Платоном в «Державі» та Ніцше в «Антихристі». Мислителі чітко і послідовно проводять межу між трьома типами особистості:

- духовним типом (у Платона це філософ, що споглядає світ ідей; у Ніцше – просто духовно обдарована людина);
- владним типом (страж, воїн у Платона; людина, сильна мускулами і темпераментом у Ніцше);
- представником маси (для Платона це той, в душі якого переважають низинні потреби: жага матеріальних благ і чуттєвих задоволень; для Ніцше – просто посередність в тому, що стосується філософії, мистецтва, причетності до особливого переживання буття) [13, с. 302].

Кожен з цих типів особистості створює свої власні цінності, які намагається втілити в реальність, а оскільки уявлення про цінності у них змістовно розходяться, то даний факт виражає собою протиріччя, що з самого спочатку припускає можливість виникнення конфлікту.

Оцінюючи позитивні та негативні риси кожного з типів, Платон і Ніцше навіть не намагалися зайняти неупереджену позицію. Відчуття своєї приналежності до духовній еліти змусило і того, й іншого бути достатньо жорсткими в оцінці «людини маси».

Право, що задається цінностями представниками духовної еліти, є правом безконфліктного суспільства. Однак такий ідеал навряд чи досяжний в силу переважання в соціумі представників маси, що породжує вже чисто формальні конфлікти, бо цінності людини натовпу не відрізняються особливою специфікою. У зв'язку з цим надії на

подолання конфліктів доводиться пов'язувати з позитивним правом, яке буде побудовано таким чином, щоб кожна з суспільних груп знаходила задоволення своїм інтересам. Однією з головних причин правових конфліктів є відсутність у маси будь-яких дійсних цінностей, що замінюється гіпертрофією основних потреб, гонитвою за матеріальними благами і природною агресивністю, яка прикривається пошуками уявного ворога, чим і пояснюється наявність таких конфліктів, як етнічні, релігійні та інші, пошук ідентичності, колективізм тощо.

Натомість, необхідно зазначити, що цінності всіх трьох типів особистості є рівноправними, жодні з них не мають переваг, не є більш «істинними», більш «цінними» порівняно з іншими. Справа в тому, що оцінки і норми за природою є суб'єктивними, не покликані відображати дійсність і не можуть бути істинними або помилковими. Але до них можна застосувати інший критерій – *ефективність*, тобто здатність попереджати і вирішувати конфлікти. Найбільш ефективною буде така нормативна система, яка максимально дозволить усунути конфлікти з життя суспільства. При цьому ми не маємо на увазі розбудову тоталітарної держави, чия правова система просто загонить конфлікти «вглиб», не усуваючи їх. У цьому випадку рано чи пізно станеться соціальний вибух. Йдеться про гармонізацію ціннісних установок різних типів особистості таким чином, щоб кожен з них досягав втілення своїх прагнень і цілей в дійсності.

Разом із суб'єктивним джерелом правових конфліктів з точки зору філософії права можна також виділити *об'єктивні джерела правових конфліктів, що впливають на формування правової культури особи, а саме:*

- протиріччя між об'єктивним і суб'єктивним в праві або між природним правом і позитивним;
- протиріччя між сущим в праві (позитивними нормами) та належним у праві (ціннісними установками індивідів, що створюють соціальні норми);
- протиріччя між принципами формальної рівності та привілеями в праві.

Найважливішими ознаками природно-правового підходу як одного з філософських способів розуміння права є критичне ставлення до позитивного права та держави як до недосконалих, не цілком справедливих станів суспільного життя, і виведення характеристик права не з властивостей позитивного права, а із зовнішніх по відношенню до нього, інших підстав (Бог, природа, сама людина, суспільні цінності).

При цьому природне право розглядається як універсальне, загальне, придатне для всіх конкретних правових систем і суспільних устроїв.

Для юридичного позитивізму як протилежного по відношенню до природно-правовому підходу характерно зведення права до позитивного права і заперечення існування в якості права будь-яких явищ за рамками законодавства. Для особистості специфіка суперечностей між природним і позитивним правом впливає з несумісності норм чинного законодавства та норм, що виражають вольовий компонент людського буття.

У цьому сенсі позитивне право постає одним з різновидів природного права, що виокремилася від духовного, ціннісного світу індивіда і претендує на те, щоб бути зовнішнім, об'єктивним по відношенню до нього фактором впливу. При виправленні деформацій свого буття особистість неминуче повстає проти відчуженої від неї структури, що й породжує правові конфлікти.

Проблема співвідношення належного і суцього не просто присутня в різних концепціях права, але й становить найважливіший момент їх змісту (в аспекті нормативної сутності права). Тому різні вирішення даної проблеми також виступають показником, своєрідним індикатором правової культури особи.

Принцип формальної рівності і принцип привілеїв у праві виражають собою змістовні ціннісні установки різних типів особистості: перший – людини маси, другий – духовного і владного типів особистості. В історії боротьба даних ідеологічних принципів втілюється в зіткненні колективістського та індивідуалістичного поглядів на суспільство. Колективістські установки в праві і суспільстві конфліктогенні, оскільки утискають цінності представників духовної та владної еліти, схильних до відособленості та індивідуалістичної поведінки.

Але сам по собі принцип привілеїв у праві ще не гарантує побудову безконфліктного суспільства, оскільки це залежить від критеріїв, згідно з якими ті чи інші групи осіб мають переважний доступ до матеріальних благ, ресурсів, отримання престижного соціального статусу тощо. Зокрема, в рамках запропонованої типології носіїв правової культури, позитивне право повинне ґрунтуватися на ціннісних установках кожного з типів особистості, що дозволить всім їм безперешкодно втілюватися в реальність.

Останнє ж неможливе без того, щоб кожен тип особистості не володів привілеями в тій сфері суспільного життя, з якою пов'язані його ціннісні переваги.

Висновок. Наразі можна стверджувати, що українське суспільство переживає суперечливий і болісний період радикальної трансформації сформованої правової культури, що поглиблюється конфліктами цінностей представників різних типів індивідуальної правової культури. Правова культура особи складається з правової свідомості, правових знань, правових переконань, правової поведінки, діяльності з реалізації норм права, правових почуттів та передбачає її соціально-правову активність, нетерпимість до протиправної діяльності.

Взаємопов'язаними процесами, які передбачають відображення особою правової дійсності є: пізнання явищ правового життя, їх усвідомлення та оцінка. Найважливішим аспектом правової культури особи, на нашу думку, є саме ціннісний компонент сприйняття і відображення індивідумом правової дійсності. Ставлення до правового життя значною мірою залежить від індивідуальної оцінки прав, свобод і обов'язків, що передбачає зіставлення правових норм з власними потребами, інтересами, мотивами, метою та соціальною установкою. Логічним наслідком зіставлення особою правових норм з власними потребами та інтересами є або свідоме погодження індивідумом своєї поведінки з визначеними у праві зразками, або вчинення зовні правомірних дій, не опираючись на внутрішню мотивацію, або взагалі відхилення від пропонованого нормою права варіанта поведінки.

Оцінка об'єктів і явищ індивідумом відбувається на основі системи цінностей, котра, будучи продуктом життєдіяльності суспільства і соціальних груп, посідає особливе місце в структурі особистості кожного конкретного суб'єкта. Саме розходження ціннісних установок правової культури окремих індивідів при відображенні правової дійсності є основним суб'єктивним джерелом правових конфліктів.

1. Варданянц Г.К. Социологическая теория права: монографія / Г.К. Варданянц. – М.: Академический проект, 2009. – 439 с.

2. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права / М.В. Цвік; за ред. проф. М.В. Цвіка, доц. В.Д. Ткаченка, проф. О.В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.

3. Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев. – М.: Проспект, 2008. – 576 с.

4. Русинов Р.К. Правосознание и правовая культура / Р.К. Русинов, А.П. Семитко // Теория государства и права: учебник для юридич. вузов и фак.; под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М., 1997. – С. 331.

5. Червонюк В.И. Теория государства и права / В.И. Червонюк. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 704 с.

6. Матузов Н.И. Теория государства и права: учебник / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 512 с.
7. Зайчук О.В. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
8. Серов Г.Л. Основы правовой культуры гражданина России / Г.Л. Серов. – М.: Изд-во МНЭПУ, 1996. – 208 с.
9. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // Право України. – 2001. – № 4. – С. 21–24.
10. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение прав личности / Е.В. Аграновская. – М.: Наука, 1988. – 145 с.
11. Леонтьев Д.А. О системном характере смысловой регуляции деятельности / Д.А. Леонтьев // Структура и динамика познавательной и исполнительской деятельности. – М.: ВНИИТЭ ГКНТ СССР, 1987. – Вып. 33. – С. 106–115.
12. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии: курс лекцій / Д.П. Зеркин. – Ростов-н/Д: Феникс, 1998. – 480 с.
13. Кирилук Ф. Політологія: посібник для студ. вищ. навч. закл. / Федір Кирилук. – К.: Академія, 2003. – 302 с.

Калинин М.В. Источники конфликта в формировании правовой культуры личности.

Посвящено проблемі філософсько-правової сутності джерел конфлікту в формуванні правової культури особистості. Вважливе місце приділено дослідженню різних підходів до визначення поняття «правовая культура особистості», структури правової культури та її складових, типів особистості, визначення поняття «правовий конфлікт», джерел і причин конфлікту. Акцентується на вивченні взаємопов'язаних процесів, передбачаючих відображення особистістю правової дійсності, таких як знання явищ правової життя, їх усвідомлення та оцінка.

Ключевые слова: *правовая культура, правовая действительность, правовой конфликт, источники конфликта.*

Kalinin M.V. Conflict sources of individual's legal culture forming.

The article is dedicated to the problem of philosophical and legal essence of conflict sources of individual's legal culture forming. The paper is focused on: researching different approaches in determination of such notion as «individual's legal culture», structure of legal culture and its components, types of personality, determination of such notion as «legal conflict», sources and causes of conflict. Special attention is paid on such correlated processes as: cognition of legal life phenomena, their consciousness and evaluation.

Key words: *legal culture, legal reality, legal conflict, conflict sources.*

Стаття надійшла 11 березня 2013 р.